

О. Олешко, Г. Петришин
м. Львів

ПОЯВА І ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЦІВ НА ГАЛИЧИНІ ТА АРХІТЕКТУРНА СПЕЦИФІКА НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ

Сьогоднішнє становище України в світі, поживлення міжнародних стосунків дозволяє згадати про зв'язки, які закладались дуже давно і відігравали певну роль в історії України, а конкретно – Галичини.

Питання німецьких колоністів у післявоєнний період із зрозумілих причин замовчувалось. Їх місце в історії краю, взаємовпливи культур на рівні містобудування і архітектурного вирішення окремих споруд в сучасній практиці не піднімаються і не вивчаються. Перше звернення уваги на німецькі колонії Галичини, а саме періоду провінції Австрійської і Австро-Угорської монархії (1772-1914 рр.), в курсі “Історії національної архітектури України” відкрило новий пласт культури: раціональні містобудівельні вирішення, архітектура житлових будинків і кірх суттєво відрізняються від забудови тогочасних оточуючих їх міст і сіл. Одночасно це не було спільним перенесенням німецьких традицій на галицький ґрунт.

1. ІСТОРІЯ

Перші письмові відомості про німецьких поселенців на наших землях відносяться до княжих часів. Для поживлення міст Данило Галицький запрошує “гостей” – німців, поляків, верменів. Смерть волинського князя Володимира Васильовича, що прихильно ставився до міщанства, оплакували “німці, сурожці і новгородці”. Князь Юрій I (1323-1340) особливо протегував міста, де було багато чужоземних людей, серед них найбільше німців. Польський князь Казимир Великий у 1340 р. вступив в Галичину під приводом захисту католиків краю, якими були переважно городяни-німці. Владислав Опільський, будучи господарем воєводства Руського у 1372-1379 роках, “в першу чергу, прагнучи підняти Русь і заселити її пустки новими осадами, не скупився на надання земель для їх закладників, які прибули переважно з Польщі і Німеччини”.

У XX ст. в містах України найбільше було поляків і німців, віросповідання яких – католицизм – швидко стало панівним у містах.

Німці, проживаючи у містах і закладаючи довкола фільварки (Зоммерштайни, Ціммермани та ін. у Львові), поступово спольщувались, а їх культура розчинялась у галицькій.

Зовсім інша хвиля німецьких переселенців прийшла на Галицькі землі після розпаду Польщі поміж Австрією, Прусією та Росією. Відношення Габсбургів до своїх нових східних провінцій як до слабозаселених і промислово відсталих територій дозволяло вирішувати уряду демографічні проблеми старих територій. Подібні процеси відбуваються на східній Україні, що перебуває у складі Росії. За переписом 1897 р. на сході України налічувалось 377,8 тис. німецького населення. Зі встановленням влади Габсбургів у Галичині з'являється нова соціальна група – чиновники. Переважно німці або німецькомовні чехи, вони ніколи не були численною групою. Проте власні підтримували еміграцію десятків тисяч інших німців-колоністів, сподіваючись, що вони стануть взірцем доброго господарювання і оживлять сільську економіку.

Західноєвропейські переселенці у своїй більшості були селянами або представниками найбільш вразливих верств міського населення. Серед них значний прошарок становили також сектанти (меноніти, сепаратисти та ін.), які зазнавали у своїх країнах переслідувань за релігійні переконання. На жаль, на сьогодні ще не встановлені місцевості, звідки прибували переселенці.

Із перших поземельних кадастрів Галичини – Йосифінської (1785-1788 рр.) та Францісканської (1819-1820 рр.) метрик – вдалося виявити загальну кількість та географію розташування німецьких колоній к. XVIII – поч. XIX ст. Загальна їх кількість на цей час 103. Простежується такий розподіл по 12 циркулах Східної і Західної Галичини: у Львівському циркулі – 16, Стрийському – 13, Жовківському – 12, Золочівському – 9, Самбірському – 10. Всього в сучасних Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях налічувалось 83 колонії. Найбільше їх в центральному і передгірському районах Галичини і зібрані у групи (ключі) з кількох колоній, де одна з них виконує функції локального центру, утворюючи нову систему в історично складеному розселенні. Наприклад, навколо Яворова виникли колонії Бердинкау, Шумляу, Кутенбергу, Кляйдорф. В самому місті німці утримували ключові позиції в економіці. Наприкінці XVIII ст. вони відкрили невеликі підприємства по виробництву крохмалю, пива, горілки, мила; у 1811 р. побудували майстерні для вичинки шкір, виготовлення сідел, канатів, а також гончарні.

Притік населення із західних територій Австро-Угорщини

особливо стимулювався крупними галицькими землевласниками. У 1820-1840 рр. власники Білки Шляхетської під Львовом В. і К. Уруські проводять господарську реорганізацію села, зводять броварню і гуральню. Місцеве населення з Білки перенесли до інших фільварків, спроводжуючи на їх місце кілька десятків родин із заходу. Власники маєтку вважали, що західні переселенці “більш чутливі на впливи цивілізації”. Виставили для них великі двокімнатні будинки із заксленими вікнами і окремо стоячими господарськими будівлями, а також “охоронку” для дітей під наглядом сестер-служебничок.

Закладення колоній в Галичині проводилось одноразово по заздальгідь розробленому плану на певну кількість осадників від 4-6 родин до сотні.

2. ЩО ТАКЕ КОЛОНІЯ?

Знаємо, яким було галицьке село у ХІХ ст. Обмаль землі, численні повинності селян, постійне їх зубожіння викликало масову еміграцію за океан. Кількість населення перевищувала природні можливості краю на даному рівні господарювання. Традиційно села тяглись вздовж річок, ховались у долинах між пагорбами, притримуючись пологих схилів. Різноманітні форми їх розпланування якнайбільше відповідали рельєфу даної місцевості.

Вписування в щільну систему розселення регіону великої кількості німецьких колоній було завданням трудним. В основному колонії розташовувались на полях чи громадських землях сіл, які згідно з містобудівельною традицією регіону не заселялись – це верхів'я гряд і пагорбів. У поодиноких випадках колонії розташовувались на міських ґрунтах (Розенберг Щирці, Новий Болахів). Найчастіше для закладення колоній (або фільварків) від села відбиралась частина земель, де колоністи утворювали свою гміну.

Дрібніші колонії з кількох сусідніх гмін підлягали спільному управлінню. Спеціального дослідження вимагає господарський устрій колоній.

В містобудівельному відношенні колонії враховували місцеві традиції нових поселенців, а також нові урбаністичні ідеї Європи. Переважна більшість колоній – це лінійні однорядні села з забудовою з одного боку вулиці (Людвиківка, Казимирівка, Дойчбах, Гальзендорф, Ганунин, Ернсдорф, Розенбург тощо) та дворядні села з забудовою вздовж вулиці з обох боків (Розенберг, Бургау, Нойдорф, Вайнберг, Щиглівка тощо). Зустрічаються хрестоподібні структури

(Візенберг, Енгельсбрун, Островець, Бургаль, Айнзідель).

Зростання численності німецького населення у гміні часом привело до дисперсного поширення будинків німецьких колоністів серед сільської забудови (як у Мервичач).

Найбільший інтерес представляють регулярні колонії. Складались вони з сітки прямокутних кварталів, перетнутої двома головними взаємоперпендикулярними вулицями – по принципу римського військового табору. В Йозефсбергу у співвідношення основних розмірів планувальної структури закладено пропорції “золотого січення.” В Брігідау головними вважались лише поздовжні вулиці. В регулярну структуру Дорнфельда вписано квадрат для розташування кірхи, яка була поєднана із системою вулиць за допомогою грабових алей. Такі ж алеї утворювали навколо кірхи ромбоподібний у плануванні парк. Фільварок-колонія Кенігсау має унікальну пентегональну (п’ятикутну) структуру.

З центральної площі виходить п’ять променів – доріг, об’єднаних концентрично нарізаними кварталами і дорогами між ними. Планувальна структура місцями заглиблюється в рельєф глибокими узвозами, але витримує основні правила класицистичних урбаністичних ідей і є чи не поодиноким пам’яткою містобудування цієї епохи в регіоні.

В лінійних колоніях основою планування виступала головна вулиця, що в межах поселення значно розширювалась, випрямлялась і виконувала функцію площі. На ній розташовувались громадські колодязі, поблизу знаходився будинок вїта, перспективу закривала кірха. Ділянки, на відміну від довгих переділених смуг галицьких сіл, наближались до компактної форми значних розмірів. Колонії дбали за свій благоустрій. Вулиці старалися зробити з твердим покриттям. Вздовж вулиць тяглись пасма троянд, вимощені тротуари. Спеціальної уваги заслуговує система водозабезпечення. Колодязі початково закладались мілкі. Проте в к. XIX – поч. XX ст. масово перебудовуються на глибокі до 40-50 м з метою дістатись до чистих, незаражених вод. Колодязі оновлювались. У Розенбергу на бетонному завершенні є дата – 1911 рік. Дно, щоб мул не піднімався, вимощене дошками, у діаметрі колодязь має майже два метри. У Візенбергу вздовж головних вулиць вода з колодязів подавалась у багатометрові корита для водопою худоби. На кожному обійсті, крім того, була своя помпа.

Ширина фронту ділянок визначалась залежно від величини виділеної для поселення території і кількості колоністів, і тому будинки на вузьких ділянках виходили торцем до вулиці (Вайнберг), а

на широких – головним фасадом з великим відступом від вулиці (Розенберг).

Житлова архітектура відзначалась різноманітністю. У планувальних структурах можна виділити кілька типів:

- “хата на дві половини, при якій господарські приміщення були винесені окремо”;
- довга хата із прибудованими вздовж коморами, стайнями тощо;
- забудова по периметру із внутрішнім двором;
- багатокамерні вільно стоячі будинки.

Будинки ставились на цоколі, але частіше на кам'яних склепінчастих пивницях. Початково забудова колоній була дерев'яною або на основі дерев'яного каркасу із заповненням цеглою чи глино-солон'яними вальками. На кадастральних планах з XIX ст. цегляні будинки зустрічаються рідко. В основному вони зводяться у міжвоєнний період, їх величина зростає. Так, будинки розміром від 21,5x10 м до 16x8 м у Розенберзі і Дорнфельді. Подібні в інших колоніях. В декорі широко використовувались класицистичні декоративні мотиви: ліпні карнизи, наріжні пілястри, оформлення вікон наличниками, рустування, маньєристичні елементи в оформленні торцевих завершень. Своєю архітектурою будинки колоністів були ближчі до міської забудови Галичини.

Вже кадастральні плани сер. XIX ст. відмічають зміни в забудові ділянки. Так, важко серед сотні ділянок Брігідау знайти два подібних вирішення. Старі хати розбирають, перебудовують на нові, в які вноситься щораз більше рис місцевого будівництва. В колоніях Мединицького ключа будинки з ганками, галереями, з розвинутою назовні несучою конструкцією даху. В кожній з колоній сформувався свій тип будинку, певні риси якого можуть повторюватись лише в межах ключа.

Близько розташовані колонії пов'язувались новопротрасованими шляхами, утворюючи регіональну містобудівельну структуру із своїми центрами. Так, Дорнфельд виконував роль центру Щирецького ключа колоній. Збереглась велика двоповерхова школа, в пивницях якої була молочарня із природним холодильником. Село було газифіковане ще у 1937 р., і до сьогодні система справно діє. Нове будівництво велось до самої війни – останні два будинки було зведено у 1935-36 роках братами, які ще навпроти звели млин. В селі діяли клуб, склозавод.

Найактивніше в Галичині розвивається Мединицький ключ. Під Дрогобичем, окрім Йозефсбергу, Кенігсау, Брігідау, було в пізніший час засновано Нойсдорф, у міжвоєнний період – Довге, де були

виконані планувальні роботи і зведено, може, кілька будинків. Так само Піски, де сьогодні – стави і два передвоєнні муровані будинки.

У к. XIX – поч. XX ст. в колоніях зводили однаково прості за формою косіоли, вирішені у готичних традиціях, із ступінчастим фронтоном, контрфорсами, прикрашені сигнатурками.

Найдовговічнішими були колонії, що пов'язувались у систему, мали спільні освітянські, релігійні заклади, обслуговуючі підприємства. В решті випадків німці через кілька поколінь продавали свої приватні володіння місцевим жителям і переїжджали в інші місця.

3. ЗАНЕПАД

Після хвилі активного переселення німців на західно-українські землі на зламі XVIII і XIX ст. відбуваються поступові зміни у формуванні мережі колоній.

Народність німецька в Галичині у 1980 р. становила 228000 мешканців – 3,5% загальної кількості населення Галичини (Східної і Західної), а в 1900 р. – 212000 мешканців – 2,9%, що вказує на асиміляційний процес. З часом деякі колонії входили в структуру села і підлягали спільному управлінню, а населення поступово асимілювалося з місцевим, особливо з польським. Так, у 1880 р. згідно зі “Словником Географічного...” в селі Сарники на заході колонія Регфельд – 15 домів, 117 мешканців, із них 1 поляк, 94 німці, 22 русини. На південному сході – Августинівка, де німці в більшості переписані як римо-католики. Також у Підберізці з колонією Унтерберген: 12 домів і 100 мешканців, із них 82 народності німецької, 3 поляків і 15 русинів.

Зміна з часом соціального стану німецьких поселенців приводить до переміщення їх до старих родинних місць, до Львова і містечок, де вони вже не утворюють замкнених общин. Наприклад: Винники, 1840 рік – 3024 мешканця, переважно німці; Підкамінь, 1880 рік – 1519 поляків, 808 русинів, 1001 німець; Свірж, 1880 рік – 91038 русичів, 784 поляки, 159 німців; Унів, 1880 рік – 632 русини, 36 поляків, 100 німців; Старе Село – із 1185 мешканців – 7 німців.

На південному сході Плугова поблизу Золочева знаходилися німецькі колонії Броніславівка і Казимирівка. У 1880 р. у Броніславівці налічувалось 18 домів і 92 жителі, в Казимирівці – 30 домів і 202 жителі. Разом в колоніях – 217 німців, 13 поляків і 10 русинів. Німці-євангелісти мали парафіяльний костел у Львові, у Броніславівці заклали у 1872 р. школу євангелістів із німецькою мовою навчання. Пізніше свій костел був зведений при дорозі з

Золочева на Тернопіль.

В міжвоєнний період, за часів панування Польщі, німецькі колоністи не могли розраховувати на підтримку уряду, їх добробут залежав від справності дії самої общини. Навіть найменші колонії діяли по принципу самовистачальності і згуртованості, і обов'язковою була організована на місці початкова школа, щотижневі відправи в кірхах. Так, в Мокритинську колонію священика привозили з Візенбергу, "гораем," кожен господар по черзі, запрошуючи також до себе на обід. Організовувались у селі свята, громадські роботи по благоустрою і т.д.

За даними 9 грудня 1931 р., в межах сучасної західної частини України, окрім Закарпаття, проживало 60 тис. німців.

Доля німецьких колоній в післявоєнний час склалась найтрагічніше із усіх галицьких сіл.

Із возз'єднанням України у вересні 1939 р. почались переговори з німецьким урядом про депортацію німців. І вже взимку в деяких колоніях власність була викуплена радянським урядом, жителям було дозволено взяти з собою добра лише на один віз, кинувши решту напризволяще, і назавжди залишити землю, яка стала вже рідною. У Візенбергу депортація відбулась якраз у тріскучі морози нового 1940 року. Колонія була оголошена взірцевим радянським селом-радгоспом і поступово заселялась жителями з цілої України.

Війна перервала цей процес, і після війни все продовжилось. Все було державним: будинки, переділені на кілька частин, де сім'ї платили квартплату, землі. Суцільна відсутність приватної власності, колективний спосіб ведення господарства призвели колонії до швидкої руйнації.

4. СПАДЩИНА

Можна багато аналізувати, але найбільше стверджує трагічна реальна ситуація. Ті колонії, які знаходились при головних дорогах, поблизу Львова, Золочева, Городка, Дрогобича, практично вже не існують. Хто сьогодні пам'ятає, що зліва від шляху при виїзді зі Львова, на Зимній Воді, була колонія Кальтвассер? Де подівся Унтерберген в Підберізцях?

Після війни колонії, які не були заселені рік-два, розбирались до фундаменту. Матеріал ішов на ремонт власних хат, на хліви. Так само були розібрані середмістя багатьох галицьких містечок, де перед війною жили євреї.

Залишились лише ті колонії, що були далеко в глибині, на нічійй землі, на стиках районів, областей, де від автобуса потрібно ще кілька кілометрів іти пішки.

Компактні по структурі, розташовані на високих відмітках, колонії здаля помітні в панорамі мінливого пейзажу Галичини. Інколи в центрі проглядається шпиль кірхи, довкола, як і колись, поля. Лише сади постаріли і поріділи. Дороги обсажені деревами, незважаючи на пагорби, не відхиляються від заданого курсу і ведуть просто до головної площі. І тут вражає контраст поміж великих масштабів містобудівельною структурою, з широкими наділами ділянок, просторими вулицями і злидненим життям та незагосподарованістю територій.

Колонії, закладені з метою підняття сільського господарства Галичини, дуже швидко в соціалістичній системі стали неперспективними селами, на відміну від капіталістичної системи. Йозефсберг біля Мединич, зі словенською назвою Коросниця, та Кенігсау, колись розкішні села з понад тисячею жителів кожне, садами, школою, попівством, санаторієм, кузнею, фільварком, маслобійнею, – сьогодні перетворилися в хутори, де живе біля 30 сімей, де нема школи, медпункту, газу. Єдине, силою громади відбудували під церкву евангелістський костел в Коросниці, від якого довгий час була лише вежа, і то завдяки тому, що була як військовий орієнтир. Зі старих будинків німецьких колоністів залишилось лише кілька в дуже знищеному стані. Будинки були незвичайно завеликі – разів у чотири по площі перевищували традиційну українську хату, їх ділили на кількох господарів. І сьогодні маємо “шедеври”, де півхати побілено насиньо, друга половина – назелено, може бути дах різної висоти, перед головним входом – бузина, на доріжці замонолічено сітку-огорожу, а вхід до “квартир” заходиться десь зі двору. Хто був заможнішим, то вже давно, ще в 60-х німецьку хату зніс, а з розібраної цегли виставив нову. Хто бідніший, той чекав, поки дадуть нову “квартиру”. Зараз тут ніби летаргічний сон. Молоді дуже мало. Деякі обійстя оживають лише в літній період, коли приїжджають до батьківської хати дачники-львів'яни. Збереглося трасування вулиць, з яких зараз не всі проїзні, у вибоїнах і в завалах сміття. Ділянки перекроювались по кілька разів, де ділились на дрібніші і забудовані.

В останньому генплані Мервич з колонії Візенберг залишився тільки центр, де – багатоквартирні двоповерхові будинки, частина з яких вже зведена. Німецька система водогону вже давно зіпсувалась. Ті, хто не живе в багатоквартирних будинках, воду возять візками.

В Мокротині одна колонія і цегельня практично вже щезли (залишились дві хати), у другій були поселені переселенці з Польщі. На щастя, колонія не стала державним селом. Всі будинки доглянуті,

деколи відновлені не до впізнання.

У виселеній колонії Угартсберг у післявоєнний час вже ніхто не жив, про поселення нагадують лише дерева, а місцевість звать Випучки – так, як навколишні поля.

Окрема справа покинутих цвинтарів. Немає гіршого явища, коли в християнському світі бачиш сплюндровані хрести, знищені фотографії на надгробках, пусті склепи, закидані сміттям.

Найважче враження справив цвинтар в Тернопілі (Дорнфельді). Це нагадувало тематику живопису німецького романіста Каспара Давіда Фрідріха. Поміж окремими готичного характеру надгробками, що похилились в усі сторони, на розораному ґрунті сходить бджільняк, який влітку досягає понад 5 метрів висоти, ховаючи все від людського ока. А довкола пусті невикористані луки. Але, як виявилось потім, це була одна з найкращих ситуацій.

Решта цвинтарів – то ліси на околиці села, де з гушавини терну, бузини, глоду з млосним запахом квіту продираються високі ясени та липи. Тільки місцеві діти знають ходи, де можна побачити залишки готичних стель з прізвищами Рот, Гудерман та ін. А ще – залишки пияцьких трапез на гробницях. Як з фантастичного сну: порядно вбрана сім'я прийшла наламати бузку, бо йдуть до когось в гості.

Єдино в Мокротині, маленькій колонії, де проживало 12 німецьких родин, не було слідів насильства. Збереглась дерев'яна різьблена і прекрасні ковани огорожі, скорботна Матір Божа і хрести.

У наш час все змішалось. Не можна було абстрагуючись оглядати історичну забудову. Страшно було слухати сповіді старих людей, в яких все життя пішло на колективну працю, жили не на своєму, діти пороз'їжджались по світу, а тут інфляція, нові ціни, безпросвітна старість.

Ставлення людей до німців, які тут проживали, різне. Жителі колоній, що переселились сюди з довколишніх сіл, пригадують їх прізвища, в кого скільки було дітей (і до десяти бувало), як господарювали, хто де жив. До сьогодні дивуються, як німці добре володіли українською: “А з нас по-німецьки тільки дехто навчився”. Молоді ходили разом перед війною на танці. Допомогали господарювати. Оскільки одержували з-за кордону насіння, реманент для своїх потреб, мінеральні добрива, то завжди ділилися з сусідами. А щодо поля, де городи йшли вперемішку, то завжди мали гарантію, що ніхто не порушить межі. Як десь далеко йшли, то старалися перейти, не обминути німецьку колонію, бо там було задбано і гарно, “як у місті”. Відразу після депортації німці ще листувалися з місцевими людьми, але війна все перервала. В колоніях, де живуть сьогодні люди, звезені силою тоталітаризму звідусіль, панують більш

абстрактні уявлення. П'яний дід кричав: “Я з ним воював і буду пасти корову на їх цвинтарі”. А другий дід, переселений з Сянщини, надоумлював: “А в Польщі наші цвинтарі, наші церкви”.

Полегшилося сьогодні спілкування з зарубіжними країнами, і часом з'явиться в старих колоніях машина з німецькою реєстрацією. Поновлюються старі контакти. В Тернополі помітна одна доглянута могила, в Мервичах (на Візенбергу) під кірхою поставлена фігура. В Мокротині люди громадою вичистили “костело,” де десятиліттями був склад міндобрив, і планують його відреставрувати і пристосувати до української церкви. В Тернополі (Дорнфельді) стараннями школи написана історія села. Але в загальній руїні це лише поодинокі випадки.

Таке враження, що з нами щось не в порядку. Є логічний рух вперед, коли поступово, крок за кроком, щось переробляється, розвивається. А тут суцільна надія на чудо. Спочатку радгоспи і колгоспи обіцяли це, поки самі не почали шезати з лиця землі, а люди ніби завмерли. Боїмось заздросів з боку сусідів, і все без руху.

Весь час мучило одне питання: невже це нікому не потрібне? Йдеться не лише про архітектуру. Тут ми маємо взірці ведення общинного сільського господарства на високому рівні. Хіба цей досвід нам сьогодні не знадобиться?

У нас слабо розроблена правова база охорони історико-архітектурної спадщини. Якщо в великих містах ще є поняття цінності забудови і її охорони, то в десятках малих міст і містечок, які протягом сотень років користувались магдебурзьким правом, все перекроюється на будь-який кшталт. Що вже говорити про села, а тим більше про колонії.

Безперечно, архітектурна спадщина німецьких колоністів становить значну вартість, доповнює і урізноманітнює загально-історичне надбання України. Проблема збереження цієї архітектури ускладнюється тим, що вона розташована переважно в сільській місцевості, де рівень освіченості населення, фінансові можливості громад, складене за роки панування пролетарської культури байдуже ставлення до пам'яток історії, а саме головне – відсутність автентичних носіїв культури німецьких колоністів дозволяють зробити висновок про можливість цілковитого зникнення цього унікального явища.

Для повного вивчення питання виникнення, історії, архітектурної спадщини німецьких колоній в Україні було проведено у Львові в лютому 1994 року міжнародний семінар “Німецькі колонії Галичини”.

В узагальненому вигляді матеріали про розселення німецьких колоністів на Галичині та й на інших територіях України були опубліковані у 1996 році в книзі “Німецькі колонії Галичини: історія, архітектура, скульптура”, яка видана Національним університетом “Львівська політехніка” за сприяння Австрійського Міністерства науки.

Нижче ж подаємо нові свідчення про німецьких поселенців у Галичині. Саме ці матеріали були оприлюднені й схвалені учасниками згаданого міжнародного семінару.

Урбанізаційна політика Австрійської і Австро-Угорської імперії рядом заходів внесла кардинальні зміни у мережу розселення Галичини. В новому адміністративному поділі Львову відводилась роль столиці Галицької провінції – Малопольщі з історичним Галицьким князівством. В першому комплексі заходів по підвищенню рівня комунікації в провінції була побудова державних гостинців, що об’єднували головні міста і вели за межі краю. Разом з тим планувалось ущільнення сільського розселення. В зв’язку з переорієнтацією ринків і новим адміністративним поділом було проведено класифікацію міст і містечок і зміна їх статусу (їх кількість у східній Галичині зменшилась від 31171 до 16572). Наступним етапом (із 1860 р.) була побудова мережі залізниць, яка задала напрямок промислового розвитку краю до сер. ХХ ст. Аграрна колонізація Галичини була одним з проявів нової урбанізаційної політики.

Відношення Габсбургів до своїх нових східних провінцій як до слабозаселених і промислово відсталих територій дозволяло уряду вирішувати демографічні проблеми старих територій, а також спроваджувати переселенців з Північної Німеччини, Надрейння, Палатину тощо. Власті організовували і підтримували еміграцію десятків тисяч німців-колоністів, сподіваючись, що вони стануть взірцем доброго господарювання.

В Галичині села і присілки в залежності від родючості ґрунтів та ландшафтних умов (велечина схилів рельєфу, їх розчленованість, структура річкових долин тощо) розташовувалися з різним ступенем дис-персії, утворюючи найбільшу густоту у центрально-подністрівському районі.

Перша хвиля німецької колонізації – ХVІІІ ст. – утворила мережу поселень поблизу великих міст і на родючих ґрунтах. Друга хвиля – сер. ХІХ ст. насатила колоніями центральну Галичину. Під кінець ХІХ ст. німецька народність у Галичині становила 228 тисяч (3,5% від загальної кількості населення).

Із перших поземельних кадастрів Галичини – Йосифінської (1785-1788 рр.) та Францісканської (1819-1820 рр.) метрик – вдалося виявити загальну кількість та географію початкового розташування німецьких поселень із статусом колоній в Галичині. Загальна кількість їх на цей час – 103. Всього у межах сучасних Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей налічувалось 83 колонії. Найбільше їх було закладено у центральному і передгірському районах Галичини.

Державна програма переселення доповнювалась приватними. Притік населення із західних територій Австрійської монархії особливо стимулювався крупними землевласниками. Так, наприклад, у 1820-1840 р. власники Білки Шляхетської під Львовом В. і К. Уруські проводять господарську реорганізацію села, зводять броварню і гуральню. Місцеве населення з Білки переносять до інших фільварків, спроваджуючи на їх місце кілька десятків родин із заходу. Власники маєтку вважали, що західні переселенці “більш чутливі на впливи цивілізації”. Виставлено для них великі двокімнатні будинки із зашкльованими вікнами і окремими господарськими будівлями, а також “охоронку” для дітей під наглядом сестер-служебничок. Поміщик Сенкевич поблизу Горохова (в старому адміністративному поділі належав до Волині) продав свої землі колоністам-німцям, чехам, полякам. Тут вони заснували колонію, яка дістала назву Будки Губинські.

Традиційно українські села в Галичині простягаєсь вздовж річок, ховались у долинах між пагорбами, притримуючись пологих схилів. Різноманітні форми їх розпланування якнайбільше відповідали рельєфу даної місцевості: від безмежних лінійних до хутірних сіл.

Вписування в щільну історично сформовану мережу розселення великої кількості німецьких колоній було завданням трудним. В основному колонії розташовувались на полях чи громадських землях сіл, які, згідно з містобудівельною традицією регіону, не заселялись, – це верхів'я гряд і пагорбів. У поодиноких випадках колонії розташовувались на міських ґрунтах (Розенберг у Щирці, Новий Болахів). Найчастіше для закладення колоній від села відчужувалась частина земель, де колоністи утворювали свою гміну із самоуправлінням і війтом. Дрібніші колонії з кількох сусідніх гмін підлягали спільному управлінню. Найдовговічнішими були колонії, що пов'язувались у систему, мали спільні освітянські, релігійні заклади, обслуговуючі підприємства. Близько розташовані колонії сполучались прямолінійними, незважаючи на рельєф, новопротрасованими шляхами, утворюючи регіональну

містобудівельну структуру із своїми центрами. Так, Дорнфельд виконував роль центру Щирецького ключа колоній.

Навколо Яворова, наприклад, виникли колонії Бердікау, Шумляу, Кутенберг, Кляйндорф. Згодом у самому місті німці утримували ключові позиції в економіці. Вже наприкінці XVIII ст. вони відкрили невеликі підприємства по виробництву крохмалю, пива, горілки, мила, у 1811 р. побудували майстерні для виготовлення сідел, канатів, а також гончарні.

У 1913 р. на території Галичини нараховувалось 240 поселень-колоністів: майже половину складали дрібні, з кількістю німецького населення 30-100 чол., третину – середньо-великі (101-300 чол.), 27 колоній вважались великими: 301-1000 осіб. Зростання чисельності німецького населення у гміні, а особливо втрата статусу колоніста у міжвоєнний період, з часом приводили до дисперсного поширення забудовань німців серед сільської забудови українських чи польських сіл.

У містобудівельному відношенні колонії враховували місцеві традиції німецьких поселенців, а також нові урбаністичні ідеї Європи.

По відношенні до існуючого села колонії могли:

- 1) утворювати самостійну структурну одиницю-гміну із окремим поселенням зі своїми ґрунтами (Кьонігсау, Йозефсберг, Брігідау тощо);
- 2) утворювати кілька дрібних поселень в межах однієї кадастральної земельної одиниці, що враховувало складений тип розселення (окремі колонії Жовківщини, Радеківщини, Бродівщини, навколо Городка);
- 3) продовжувати планувальну структуру села вздовж існуючих вулиць;
- 4) оточувати існуюче поселення з кількох сторін, гальмуючи його природний ріст;
- 5) дисперсно поширювати окремі забудовання в існуючому селі (як у Мервичях). Планувальні структури колоній відзначаються різноманітністю. Переважна більшість колоній – це лінійні села з забудовою з одного боку вулиці (Людвиківка, Казимирівка, Дойчбах, Гальзендорф, Ганунин, Ернсдорф, Розенбург), коли не завжди змінювалось трасування головної вулиці. З обох боків вулиці забудовувались Розекнбург, Бургау, Нойдорф, Вайнберген, Гайнріхсдорф, Щиглівка і т.д. Елементи регулярності є обов'язковими. Цікавим прикладом перехідної структури – від лінійної до більш складної, розвиненої, – є Угартсберг. Широка головна вулиця

розвивається в перпендикулярному напрямку проїздами і таким же чином продовжується.

Протрасований також об'їзд по периметру. Можливо, планове закладення росту колоній не реалізувалось, і західні та східні масиви ділянок залишились не заселеними. Більш складна форма сіл – із хрестоподібною структурою – Фалькенштейн, Візенберг, Енгельсбрун, Островець, Бургталь, Айнзідель тощо – закладались на компактної форми землях. Ідеальне закінчене розпланування на основі різнораменного хреста має Фалькенштайн, де обвідною дорогою закриті перспективи розвитку колонії. Візенберг з подібною, але менш регулярною структурою, особливо порушеною на закінченнях хрестоподібної структури. Є також невідповідність між нарізкою ділянок і ґрунтів. Комбіновану структуру має Кайзерсдорф, де поєднуються дві взаємоперпендикулярні вуличні дворядні структури із хрестоподібною у східній частині. Очевидно, це є результатом розвитку планувальної структури колонії. В такій ситуації кірха має випадкове, периферійне місцерозташування.

Як правило, колонії закладались на певну кількість осадників у центрі виділеної землі з таким розрахунком, щоб поле було продовженням забудованого об'єкта. В лінійних колоніях основою планування виступала головна вулиця, що в межах поселення значно розширювалась, випрямлялась і виконувала функції площі. Так, у Мокротині ширина вулиці в межах колонії збільшується від 5,7 м до 16,8 м. На ній розташовувались громадські колодязі, поблизу знаходився будинок війта, перспективу закривала кірха. Присадибні ділянки колоністів, на відміну від довгих переділених смуг галицьких сіл, наближались до компактної форми значних розмірів (у Йозефсбергу ділянка має розміри 34,6 м x 63,4 м; у Дорнфельді перший тип ділянок – 46 м x 86,5 м, другий тип – 46 м x 115 м, третій тип – 69 м x 58 м; у Кайзерсдорфі перший тип ділянок – 40,5 м x 57,7 м, другий тип – 40,5 м x 101 м; у Мокротині – 80 м x 46 м; у Фалькенштайні – 49 м x 84 м (всі обміри виконані на основі кадастральних карт ЦДІАУ у Львові).

Найбільший інтерес представляють постійні колонії, плани яких опрацьовувались для великої кількості осадників. Складались вони з сітки прямокутних кварталів, перетнутих двома головними вулицями. Варіанти планування із взаємоперпендикулярними вулицями – по принципу римського військового табору – вже добре відомі в Галичині з XIII-XIV ст. із заснуванням численних міст за магдебурзьким правом.

У зв'язку з сільськогосподарською орієнтацією колоній регулярна планувальна структура набуває великих розмірів з малою

щільністю забудови (площа колонії Йозефсберг – 44 га для 170 господарств, Дорнфельд – 47га для 88 господарств, Кайзесдорф – 31,5 га для 70 господарств, Мокротин – 4,4 га для 10 господарств, Брігідау – 63,3 га для 28 господарств, Фалькенштайн – 17 га для 36 господарств).

В Йозефсбергу у співвідношення основних розмірів планувальної структури закладено пропорції “золотого січення.” Колонія складається з восьми кварталів, забудованих по периметру. З центральних кварталів по одній ділянці вилучено для організації центральної площі. З ростом колонії додаткові ділянки були розбиті по периметру, попри обвідну вулицю.

Планувальна структура Брігідау формується як багатопасмова (із поділом вузькими проїздами на квартали). В Брігідау головними вважались лише поздовжні вулиці. Вздовж головної вулиці і навколо площі ділянки були широкофронтні (по 3 квартали), вздовж периферійних вулиць ділянки нарізались із вузьким фронтом (по 7 у середніх кварталах і по 6 у периферійних) із великою глибиною. У північній частині рельєф місцевості не дозволив витримати стандартні габарити ділянок.

У квартальній структурі Дорнфельда є диференціація міжквдратної форми кварталами вздовж центральної осі і периферійними прямокутниками. Забудова концентрується лише вздовж внутрішніх вулиць колонії, які є рівними за параметрами і функціонально. В регулярну структуру Дорнфельда вписано квадрат для розташування кірхи, яка в процесі реконструкції була поєднана із системою вулиць за допомогою грабових алей. Такі ж алей утворювали навколо кірхи ромбоподібний у плануванні парк.

Фільварок – колонія Кьонігсау – має унікальну для європейського містобудування пентагональну структуру. З центральної площі виходить п'ять променів-доріг, об'єднаних концентрично нарізаними кварталами і дорогами між ними. Планувальна структура місяцями заглиблюється в рельєф глибокими узвозами, але витримує основні правила класицистичних урбаністичних ідей і є чи не поодиноким пам'яткою містобудування цієї епохи в регіоні. Формальна структура Кьонігсау пристосовується до життя при допомозі міжпроменевих локальних доріг.

Цікаво, що поселення колоністів-католиків охоронялись при підходах при головних шляхах хрестами.

Ширина фронту ділянок колоністів визначалась залежно від величини виділеної для поселення території і кількості переселенців. Тому будинки на вузьких ділянках виходили торцем до вулиць

(Вайнберген), а на широких – фасадом з великим відступом від вулиці (Розенберг). Розпланування ділянок відповідно розподілялось на два відмінні типи:

- на вузьких ділянках господарські споруди прибудовувались до торця житлового будинку, утворюючи “довгі хати”;
- на широких ділянках господарська забудова розташовувалась дисперсно навколо двору.

Спеціальної уваги заслуговує система водозабезпечення. Громадські колодязі початково закладались мілкими. Проте в к. XIX – на поч. XX ст. після епідемії (при колоніях збереглися холерні і чумні цвинтарі) масово перебудовуються на глибокі – до 40-50 м з метою дістатися до чистих незаражених вод. Колодязі періодично оновлювались. У Розенбергу на бетонному завершенні є дата – 1911 рік. Дно, щоб мул не піднімався, вимощене дошками. У діаметрі колодязь має 1,8 метра. У Візенбергу вздовж головних вулиць вода з колодязів подавалась у багатометрові корита для водопою худоби. На кожному обійсті, крім того, була своя помпа.

Оскільки колонія трактувалась перш за все як сільський осередок, то в трасуванні вулиць спостерігається функціональна диференціація. Головні вулиці служили для перегону і водопою худоби, тому їх старались відсунути на периферію колонії (як у Брігідау) або задати достатню ширину: у Йозефсбергу головні вулиці мають ширину 26 м і 18 м, локальні – 9 м, у Дорнфельді всі вулиці однакової ширини по 16 м, у Фалькенштайні ширина вулиці збільшується від 6,8 м на початку колонії до 16 м при центральній площі, локальні вулиці мають ширину 4,3 м.

Колонії дбали про свій благоустрій. Вулиці старалися зробити з твердим покриттям. Вздовж вулиць тяглись пасма троянд, півоній, насадження горіхів, були прокопані канали для відведення дощової води та вимощені тротуари. На шматку ділянки від головної вулиці до хати обов’язково насаджували квітник. Всі квартали Йозефсбергу обсажені по периметру деревами. В центрі на площі росла сосна, так зване “травневе дерево”, з високим стовбуром і куцою верхівкою, призначене для змагань під час обцинних свят.

Передбачене право спадкоємності без розподілу землі дозволило зберегти містобудівельні ідеї колоній. Ділянки не переділювались, структура та загальні розміри колоній залишилися незмінними. Проте вже кадастральні плани сер. XIX ст. відмічають зміни в забудові ділянок. Так, важко серед сотні ділянок Брігідау знайти два подібні вирішення. Принциповим для кожної колонії зберігається лише засада розташування житлового будинку – торцем або головним фасадом до

вулиці. Її величина та набір допоміжних (господарських) споруд залежать від величини сім'ї, її заможності та сільськогосподарської орієнтації. Одна з центральних ділянок у поселенні відводилась в'їту, а в малих колоніях під молитовний будинок чи каплицю, в більших – для парафіяльної кірхи з житлом священика. Іноді кірха виносилась на центральну площу (Кьонігсау, Йозефсберг, Дорнфельд).

Функціональні зміни в розселенні німецьких поселенців приводили до втручання в планувальну структуру колоній. Три ділянки в Дорнфельді в кінці XIX ст. були викуплені для школи, 2 ділянки у 1930-х роках – під млин, окремі ділянки – для організації кооперативів. У 1937 р. Дорнфельд було газифіковане. У другій Мокротинській колонії в сер. XIX ст. частину ділянок займав панський маєток.

Громадські споруди у колоніях були нечисленні. Обов'язковими були школи – переважно одно- та двокласні, що розташовувались у звичайних житлових будинках. Одна з ділянок відводилась для “Народного дому.” У Дорнфельді збереглась велика двоповерхова вища німецька євангелістична школа, прикрашена сигнатуркою, в пивницях якої була влаштована молочарня з природним водяним холодильником.

Кірхи і молитовні будинки початково зводились на основі дерев'яного каркасу з ліпним класицистичним декором. Така конструкція не передбачала веж, завершення – звичайним двосхилим дахом (Кьонігсау, 1846). Наприкінці XIX ст., сакральні споруди перебудовуються в цегляних конструкціях. Згідно із зміною стилів у світовій архітектурі в колоніях зводили однаково прості в об'ємно-планувальному вирішенні кірхи з витягнутою апсидою, вирішені в неоготичних та неороманських традиціях, із ступінчастим фронтоном, контрфорсами, прикрашеними сигнатурками, або з центральною вежею над головним входом. Фасади вирішувались лаконічно просто, обов'язково оштукатурені, з мінімальним декором.

Житлові будинки за час існування колоній зазнали найбільших змін. Перші будинки, зведені на основі рекомендацій, розроблених разом з генеральним планом, ставились на дерев'яних підвалинах чи на низькому цоколі. Початково забудова колоній була дерев'яною або на основі дерев'яного каркасу із заповненням цеглою-сирцем чи глинобиттям. Найдовше вона збереглась в господарських спорудах.

Проте зростання заможності колоністів і введення в сер. XIX ст. в об'ємно-просторове вирішення житлових будинків великих мурованих кам'яних склепінчастих пивниць зафіксувало розташування будівлі і її габарити: після цього перебудовується в разі потреби лише наземна частина житла. Будинки досягають великих

розмірів. Так, в колонії Розенберг (сьогодні смт Щирець Львівської області, вул. Богданова) будинок №3 має розміри 19,1 м x 9,9 м, буд. №4 – 15,9 м x 8,1 м, буд. №5 – 16,5 м x 10 м, буд. №8 – 21,5 м x 9,7 м, буд. №10 – 16,7 м x 9 м. Традиційно житловий будинок ділився сіньми на дві половини – в одній, меншій, мешкали старі господарі, в другій, більшій, – сім'я майбутнього господаря, переважно одного із синів з дітьми.

Після Першої світової війни житлові будинки зводяться переважно з цегли. Допоміжно-господарська функція виноситься з житлового будинку в інші будівлі. Розміри старої хати (к. XIX ст.) каркасної конструкції в Дорнфельді – 15,6 м x 8 м, нові цегляні житлові будинки (1936 р.) мають розмір 16 м x 10 м. Горище, яке традиційно служило для зберігання зерна і мало посилену конструкцію перекриття (часом подвійну), у міжвоєнний період перетворюється у мансардний житловий поверх (Дорнфельд, Брігідау).

У процесі постійного оновлення забудови відбувається щораз більше привнесення (засвоєння) характерних рис місцевого будівництва. В колоніях Мединицького ключа будинки поч. XIX ст. – з ганками, галереями, розвиненою і декорованою назовні несучою конструкцією даху. В кожній з колоній сформувався свій тип будинку, певні риси якого можуть повторюватись лише в межах ключа.

У декорі широко використовуються класицистичні декоративні мотиви: ліпні карнизи, наріжні пілястри, оформлення вікон наличниками, рустування, маньєристичні елементи в оформленні завершень торцевих стін. Своєю архітектурою будинки колоністів були ближчі до міської забудови Галичини. На поч. XX ст. в архітектурі житла прослідковуються сецесійні мотиви, які все ще підпорядковуються класицистичному вирішенню фасадів і є конструктивно огрубленими. Найбільша увага приділялась оформленню дверей. Для освітлення сіней служили вкомпоновані обабіч дверей вузькі вертикальні вікна або одне наддверне горизонтальне вікно, що розглядалось як єдиний вхідний ансамбль.

Особливої уваги в архітектурній спадщині колоністів заслуговують цвинтарі. Порослі сьогодні лісом-самосієм, вони зберегли автентичні пам'ятки німецької культури. Готична традиція зберігає тут характер кожної етнічної області, звідки прибули переселенці. Одночасно й тут спостерігається входження нових мистецьких віянь.

1. Згідно з описом Галичини 1773 р. (за: Петрів Р. “Ой на ринку, в кам'яниченці”. – Жовтень. – 1981. – № 1. – С. 91-95). 2. Йосифінська і Францисканська метрики. – Київ, 1965. 3. Петришин Г.П. Природно-ландшафтні основи процесу градообразования: Дис. на соиск. уч. звання канд. арх. – Москва, 1990 г. 4. Vujak F. Galicja. W-wa. 1838. – S. 64. 5. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji t. VII A. VII B. W-wa 1990. – S. 696, 431, 243-251. 6. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. – Київ, 1970. – С. 198. 7. История городов и сел Украины. Львовская область. – Киев. – 1978. – С. 716.